

הדיבוק: בין העולם הנגלה לעולם הנסתר: קולות מדברים, עולמות שותקים וקולות מושקטים

רחל אליאור

בלשון העברית אין זמן הווה כדרך שיש בכל הלשונות האחרות. יסודות הזמן של העברית הם העבר והעתיד כך גם עם ישראל – יש לו אתמול ומחר גדול והווה אין לו כלל.¹

העת החדשה נתפסת בתודעה המודרנית בהקשרים של קדמה, מדע, הומניזם, השכלה, אוטונומיה אנושית, זכות בחירה אינדיבידואלית, מחשבה רציונלית ועיון ביקורתי, התלויים בהפרדה גדלה והולכת בין קטגוריות טבעיות לעל-טבעיות, בין רציונליות לאירציונליות ובהבחנה בין המוחשי לנעלם. אולם מן העדות הכתובה, המשקפת בדרכים מורכבות את העולם הרוחני, את התודעה הנפשית ואת המציאות החברתית בראשית של תקופה זו, עולה תמונת עולם מורכבת לאין ערוך, המגלה את משקלם הרב של יסודות אירציונליים במציאות החברתית והתרבותית. מעדות זו ניכר בעליל שהעולם העל-טבעי, הכרוך בין ישויות שמימיות לעולם האדם, והעולם הלא נורמלי, הכרוך בין נפשות מתות לגופים חיים, היו ממד רב-משמעות במציאות החברתית ובמארג הדתי והתרבותי של התקופה, שזוור את הפיזי במטפיזי ופירש את העולם הנראה כמושגי העולם הבלתי נראה.

* מאמר זה מיוסד על ההנחה כי לכל מושג תרבותי-חברתי-היסטורי השמור בשפה וחוזר ונשנה בהבניה סטראטיפית ספרותית, פרשנית וטקסטית, מצטרפים מישורי משמעות רבים המתפענחים במובלע ובמפורש ונמסרים מפי קולות שונים. הדיון במשמעות הדיבוק בא לשלב במגדד הקולות המחקריים, שעבודה זו מתבססת עליהם וחבה להם תודה, קולות מושקטים וזוויות ראייה שנדחקו לשוליים. העלאת קולות אלה נעשית במסגרת פרשנות מגדרית אגב עיון במשמעויות הלשוניות המוצנעות של המושגים הנדונים כאן. שכן הלשון מגלמת ערכים חברתיים ומשמרת תבניות מחשבה ואורחות חיים, ומעלה מנקודות מבט שונות את שאלת היחס בין השפה הנשמרת בספרות ובדרמה ובין המציאות המוחשית או הדמיונית שהיא משקפת. עבודות היסוד של יורם בילו ושל גדליה נגאל בחקר הדיבוק בתרבות היהודית הן תשתית רבת-ערך לעבודתי, אולם נקודת המוצא הפרשנית שאני מבקשת להציע שונה משלהם, שכן היא מתייחסת להיבט המגדרי של התופעה ולמשמעותו החברתית הקשורה למסורת הקבלית. אני מודה לד"ר רבקה דביר-גולדברג שסייעה באיסוף החומר ובליוון שלבי המחקר הראשוניים במחצית שנות התשעים.

1 מדברים שאמר ביאליק בוועידה היהודית-הלאומית שנערכה בראשית נובמבר 1918 בקייב. ראו: שלמה שבא, חוזה ברה: סיפור חייו של חיים נחמן ביאליק, תל-אביב: הוצאת דביר, תש"ן, עמ' 175.

היצירה הדתית היהודית בראשית העת החדשה צמחה בעולם שלא היה בו חלל פנוי, עולם אשר בהווייתו נשזרה המציאות הנעלמת במציאות הנגלית ברשת סבוכה של כוחות סמויים והוויות מיתיות, היכלות וספירות, נשמות ורוחות, מלאכים ושדים, חזיונות וחלומות, שקשרו בין עולם האדם ובין ייצוגי עולם הקדושה והיי הנצח במערכת מושגית המכונה 'יחוד ודבקות', וחיברו בין האדם ובין ייצוגי עולם הטומאה והמוות במערכת מושגית הידועה בשם 'גלגול ודיבוק'. יצירה דתית זו עמדה בסימן עליית משקלה של המחשבה הקבלית הדואליסטית, שיצרה לשון מושגית חדשה לביטויים של חוויית הגלות ושל כיסופי הגאולה, משעה שקשרה את הניסיון ההיסטורי המוחשי עם העולם העל-טבעי ועם תחום הנסתר. הקבלה פירשה את הפעילות האנושית בהקשר של הקיטוב שבין כוחות הטוב והרע, הקדושה והטומאה, השכינה והקליפה, עולם הנצח ועולם המתים, והאצילה משמעות חדשה ליחסי הגומלין של האדם עם תחומים אלה, שנקשרו לגאולה המיוחלת, מזה, ולגלות שהעם שרוי בה, מזה. התפתחות זו הייתה בעיקרו של דבר פועלם של מקובלי דור הגירוש בשלהי המאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה, של מקובלי תורכיה בשנות העשרים של המאה השש עשרה, ושל מקובלי צפת ממחצית שנות השלושים של מאה זו ואילך. התפתחות זו השפיעה הן על השיח האינטלקטואלי בחוגי הלומדים הן על המחשבה העממית בהשראתה של תורת הנפש הקבלית, שמצאה לה מהלכים בחוגים רחבים באמצעות ספרות המוסר הקבלית וגלגוליה בספרות השבחים ובסיפור העממי.

בספרות זו נקשרו מעשי האדם המוחשיים, המתחייבים על פי המסורת, כגון מצוות, תפילה, לימוד תורה, דין ומנהג, למושגים מופנמים-רוחניים הקשורים לתחום הקדושה, כגון כוונות, ייחודים, תיקון והעלאת ניצוצות, דבקות ומסירות נפש, בירורים וזיווגים, שהוערכו בהתאם למידת השפעתם, על פי המיתוס הקבלי, על גאולת השכינה והכנעת הקליפה. לעומת זאת, עברות וחטאים התפרשו בזיקה לאישוש כוחות הרע והשתלטות הקליפה, היינו עולם הטומאה שהיה תמונה מקבילה אך מהופכת של עולם הקדושה. חיי הנפש של האדם נקשרו לעולמות נסתרים שתוארו בזיקה לעולם הספירות ובזיקה לגן עדן, אילן הנשמות, עולם הדיבור, גלגול, עיבור, אוצר הנשמות, כף הקלע, והופקעו מגבולות חיי הגוף, לידתו ומוותו. חיי הנפש נהפכו לחלק ממערך מורכב של שכר ועונש שחרג מגבולות העולם הארצי והתרחש בזיקה לעולם על-טבעי המשתרע בין קוטבי קדושה וטומאה, שכינה וקליפה, אלוהות וסטרא אחרא, מלאכים ושדים, עולם החיים הנצחיים ועולם המתים. היצירה הקבלית העלתה את אפשרות המעברים בין העולם הנגלה לעולם הנסתר, השזורים זה בזה בזיקה לגלגול ודיבוק, רוחות, מזיקים, שדים, מגידים ומלאכים, מעברים שבהם האדם נתפס כנפעל על כורחו על ידי כוחות נסתרים חיוביים, הקשורים לשכינה ולעולם הקדושה של מלאכים ומגידים, או על ידי כוחות שליליים הקשורים לסטרא אחרא, לעולם השדים ולכוחות הטומאה. תודעה קבלית זו נהפכה בראשית העת החדשה, עם התפתחות הדפוס והדפסת זוהר וספרות הקבלה מן המאה השש עשרה ואילך, לנחלתם

של חוגים רחבים ונקשרה ליחסי הגומלין בין מעשי האדם ובין השפעתם על מציאות, שבקוטב אחד שלה מצויים גילויי הנוכחות האלוהית – סטרא דקדושה, שכינה עילאה ותקוות הגאולה, ואילו בקוטב האחר שלה מצויים גילויי הנוכחות השטנית – סטרא דטומאה, סטרא אחרא, עולם הקליפה ועול הגלות.

ספרות קבלית עשירה ומגוונת, שנכתבה בין המאה השלוש עשרה למאה השש עשרה ונדפסה בראשית העת החדשה ובמהלכה, משקפת תפיסה דו־קוטבית שהשפיעה על תפיסת האלוהות, על עבודת השם, על פרשנות כתבי הקודש, ועל תורת הנפש. כמו כן היא השפיעה בגלגוליה הכתובים, הנדרשים, הנדפסים והמסופרים על הזהות הרוחנית ועל התודעה התרבותית של כלל הקהילה, באמצעות לשון המושגים המיסטית החדשה שהיא יצרה, שחיברה בין תורת האלוהות לתורת הנפש במציאות מקוטבת, ותיארה את יחסי הגומלין בין העולם הנגלה לעולם הנסתר ואת מאבקי הכוח המתחוללים בהם בין הסטרא אחרא לסטרא דקדושה.²

2 תקופה זו בעולם היהודי ועולם המושגים שהתגבש בה בין המאה השש עשרה למאה השמונה עשרה מתוארת במחקרים רבים. ראי: Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York: Schocken Books, 1941, pp. 244–284; זלמן שור, 'צופי צפת', כוכבי בוקר: סיפורי זכרונות ופרקי מסה, תל־אביב: הוצאת עם עובד, תשל"ב [תש"י], עמ' 195–232; ישעיה תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים: אקדמון, תשכ"ה [ירושלים: הוצאת שוקן, תש"ב]; R.J. Zwi Werblowsky, *Joseph Karo: Lawyer and Mystic*, Oxford: Oxford University Press, 1962 ובעברית: רפאל צבי ורבלובסקי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, תרגום יאיר צורן, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ו, עמ' 50–89; מאיר בניחו (מהדיר), ספר תולדות האר"י: גלגול נוסחאותיו וערכו מבחינה היסטורית, ירושלים: מכון בן־צבי, תשכ"ז; רחל אליאור, 'המאבק על מעמדה של הקבלה במאה הט"ז', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א–תשמ"ב), עמ' 177–190; הנ"ל, 'הזיקה המטאפורית בין האל לאדם ורציפותה של הממשות החזיונית בקבלת האר"י', רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), קבלת האר"י: דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י), ירושלים תשנ"ב, עמ' 47–57; מיכל קושניר־אורון, 'חלום, חזון ומציאות בספר החזיונות לר' חיים ויטאל', קבלת האר"י, עמ' 299–309; יוסף חיות, 'מיסטיקאות יהודיות באספקלריה של ספר החזיונות לר' חיים ויטאל', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 139–162; ברכה זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, באר שבע: הוצאת ספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, תשנ"ה; גרשם שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל־אביב: הוצאת עם עובד, תשכ"ז, עמ' 16–74; ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו: אסגרות ותעודות, מבוא והערות שמעון גינצבורג, תל־אביב: מוסד ביאליק ע"י דביר, תרצ"ז; מאיר בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, א, תל־אביב: הוצאת דביר, תרצ"ד, עמ' 1–100; אברהם יעקב ברור, גליציה ויהודיה: מחקרים בתולדות גליציה ויהודיה במאה השמונה עשרה, ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ו, עמ' 197–267; Laurence Fine, *Safed Spirituality, Rules of Mystical Piety*, New York: Paulist Press, 1984; Lewis Jacobs, 'The Doctrine of the Divine Sparks', Raphael Loewe (ed.), *Studies in Rationalism, Judaism and Universalism*, London: Routledge and Kegan Paul, 1966; Solomon Schechter, 'Safed in the Sixteenth Century', idem, *Studies in Judaism* (second series), Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1908